

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 27.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 05.12.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2024

Atıf / Citation

Hacıyeva, Q. (2024). Azərbaycan Dilinin Dialektləri və Əsirəddin Əbu Həyyan Əl-Əndəlusinin “Kitab Əl-İdrak Li-Lisan Əl-Ətrak” Əsərindəki Ortaq Dil Vahidləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*, 8. Cilt, 2. Sayı, 295-316.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ VƏ ƏSİRƏDDİN ƏBU HƏYYAN ƏL-ƏNDƏLUSİNİN “KİTAB ƏL-İDRAK Lİ-LİSAN ƏL-ƏTRAK” ƏSƏRİNDEKİ ORTAQ DİL VAHİDLƏRİ

Dialects of the azerbaijan language and common language units in “kitab al-idrak li-lisan al-atrak” by asiraddin abu hayyan al-andalusi

QALİBƏ HACIYEVA¹

Öz

Çağdaş türk dilləri və dialektlərinin tarixi tədqiqində xalq danışığı dili və folkloru, eyni zamanda bu dildə yazılmış qədim yazılı ədəbi-tarixi əsərlərlə yanaşı, həm də xarici tədqiqatçıların müxtəlif dövrlərdə türk dilinə həsr olunmuş nəzəri tədqiqatları əsas mənbə hesab olunur. Türk dillərinin tarixi-dialektoloji müstəvidə araşdırılması üçün ən dəyərli tarixi mənbələrdən biri XIII əsrin ərəb alimi Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “*Kitab el-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsəridir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi təxminən 135 səhifəlik lüğətdən ibarət olub, 51 səhifəlik ikinci hissəsi isə əski qırçaq türkcəsinin qrammatik qaydaları haqqındadır. Əbu Həyyanın qədim qırçaq türkcəsi ilə bağlı araşdırmaları göstərir ki, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olan Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında qədim qırçaq türkcəsinin də mühüm rolu vardır. Əsərdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin tarixi ilə bağlı çox maraqlı məlumatlar var.

Əsər vasitəsilə çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində söz yaradıcılığı prosesinin tarixini izləmək, eləcə də Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin tarixi etnolinqvistik təbəqəsini, bu dilin tarixi leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini, eləcə də qədim Azərbaycan – türk onomastik sistemini də asanlıqla izləmək üçün kifayət qədər material əldə etmək və araşdırmaq mümkündür. Əbu Həyyanın qırçaq dilinə həsr olunmuş bu lüğətindəki mövcud ***bürkü-isti***, ***arqun-yavaş***, ***budamaq-ağacların qol-budağını kəsmək***, ***bacanaq*** – bacıların həyat yoldaşları, ***bürçək*** – tel, ***bardı*** – getmək, ***burunduruq*** – boyunduruq, ***burğu*** – burğu, ***birükdürdi*** – birikdirmək, ***toplamaq***, ***bərkitdi*** – yerləşmək, ***güclənmək***, ***büzdi*** – torbanın ağzını darlaşdırı,

¹ Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Dili Bölümü. Nahçıvan/AZERBAYCAN Elazığı/TÜRKİYE.

El-mek: oguz.haciyev@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

irtə - ertə, *yürəksiz* – qorxaq, *yığın* – yığılmış, *yıraq* – iraq, *yorğa* – yavaş, *göyüندی* – göynədi, *muştıqi* – mustuluq, *kilit* – açar, *kərki* – kəsici alət, *qavut* – qovrulmuş və üyüdülmüş buğda, *çisə-narın yağış* kimi sözlərin 80-90%-nin çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin həm ədəbi dilində, həm də dialektlərində işləkliyini nəzərə alsaq, çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin formalaşmasında oğuz dili qədər qıpçaq dilinin də önəmli rol oynadığını görmək mümkündür.

Anahtar Kelimələr: Əbu Həyyan, Azərbaycan, Türkiyə, Oğuz, Qıpçaq.

Abstract

In the historical study of contemporary Turkic languages and dialects, primary sources include not only spoken language and folklore but also ancient written literary-historical works in Turkish. Additionally, theoretical studies on the Turkish language by foreign researchers from different periods are considered crucial. One of the most valuable historical sources for the historical and dialectological study of Turkic languages is the work “*Kitab al-idrak li-lisan al-atrak*” by the 14th-century Arab scholar Asireddin Abu Hayyan al-Andalusi. The first part of this work, which is composed of two sections, contains a dictionary spanning approximately 135 pages. The second section, comprising 51 pages, is dedicated to the grammatical rules of the Old Kypchak Turkic language. Abu Hayyan’s research on the Old Kypchak Turkic language demonstrates that it played a significant role in the formation of the literary language of Azerbaijan, which belongs to the Oghuz-Seljuk subgroup of the Oghuz branch within the Turkic language family. The work contains very interesting information about the history of Turkic languages, including Azerbaijani Turkic. Through this work, it is possible to trace the history of linguistic creativity in contemporary Azerbaijani and Turkish languages, as well as to explore the historical ethnolinguistic layers of Azerbaijani and Anatolian dialects. Sufficient material is also available to easily trace the historical lexical-semantic and grammatical characteristics of this language, as well as the ancient Azerbaijani-Turkish onomastic system.

Considering that 80-90% of the words in Abu Hayyan's dictionary dedicated to the Kipchak language — such as *burku*-hot, *argun* – slow, *budamag* – to prune the branches, *bacanaq* – sisters’ spouses, *birchek* – fringe, *bardmak* – to go, *burunduruq* – yoke, *burğu* – drill, *birükdirmek* – to collect, *berkitmək* – to sweeten the place, *büzmək* – to squeeze, *irtə-early*, *yürəksiz* – coward, *yığın* - pile, *yorğa* – slow, *göyünmək* – to hurt, , *muştıqi* – foggy, *kilit* – key, *kərki* – chopping tool, *qavut* – roasted wheat, *çisə* - light rain are used both in literary language and dialects of modern Azerbaijani and Turkish languages, we can observe that the Kipchak language, like the Oghuz language, played a significant role in shaping modern Azerbaijani and Turkish.

Keywords: Abu Hayyan, Azerbaijan, Turkey, Oghuz, Kipchak.

1. Giriş

Müasir Azərbaycan türkcəsinin çağdaş türk dilləri arasında tarixi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi olduqca maraqlı və əhəmiyyətli məsələdir. Bəllidir ki, zaman-zaman parçalanan və ya birləşərək qəbilə birlikləri, tayfalar və tayfa dilləri yaratmış türk xalqlarının dilləri çox mürəkkəb bir tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Bu prosesdə türk tayfa dillərinin başqa dillərlə əlaqəsini də nəzərə alsaq, o zaman bu proseslərin dillərin leksik tərkibinə, fonetik və qrammatik quruluşuna hansı dərəcədə təsir etdiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu baxımdan müxtəlif tarixi dövrlərdə yazılmış qədim mənbələrin, xüsusilə lüğətlərin tarixi etnolinqvistik müstəvidə tədqiqi müasir Azərbaycan türkcəsinin mənşəyi və inkişafı ilə bağlı bir sıra qaranlıq və mürəkkəb məsələlərin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Tarixi linqvistik araşdırmalardan bəlli olur ki, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülündə və formalaşmasında qədim oğuz dili qədər qıpçaq dili də mühüm rol oynamışdır.

Bu müstəvidən yanaşsaq, orta əsrlərdə türk dilinə həsr olunmuş M.Kaşğarlının "*Divanü lügət-it türk*" (XI əsr), Əseyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın "*Kitab-haliyyətül-insan və haliyyətül lisan*" (XIII əsr), İshak Bin Muradın "*Ed-Dürretül-l-Mudiyyə fi'l-lugati't-Türkiyyə*" (XIV əsr), Abd ap-Rəşid əl-Bakuvinin "*Kitāb talxīs al-āsār va adjā'ib al-malik al qaxxār*" (XV əsr), orta əsrlərə aid müəllifi bəlli olmayan "*Ettahfet uz Zekiyyə fil lügət-it-Türkiyyə*" (XIV-XV əsr) kimi bir çox tarixi lüğətlərin dil materialları əsasında müasir Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixində rol oynamış tayfaların dil elementlərini müəyyənəşdirmək mümkündür. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə türk dilinə həsr olunmuş bu kimi lüğətlər müasir mərhələdə müstəqilləşmiş xalq kimi tanınan ayrı-ayrı türk boylarının orta q dil mənbəyi kimi bütövlükdə çağdaş türk dillərinin tarixi leksik qatının öyrənilməsində çox mühüm əhmiyyətə malikdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və formalaşmasında klassiklərimizin milli dildə yaratmış olduğu ədəbiyyatın böyük rolu qədər, müxtəlif tarixi dövrlərdə türk dilinin nəzəri problemlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər də bir o qədər böyük rol oynamışdır. Türkologiya dilçilik tarixində belə mühüm əsərlərdən biri də XIV əsrin ərəb filoloqu Əsirəddin Məhəmməd bin Yusif Əbu Həyyan əl-Qərnati əl-Əndəlusinin "*Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak*" (*Türklərin dilini anlama kitabı*) əsəridir.

Nizami Xudiyev müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündən söz açarkən "*Azərbaycan türk dünyasından təcrüd olunmuş bir ölkə deyil, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrüd olunmuş bir millət deyil. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən ayrılması), həm də inteqrasiya (yerli qırpaq və gəlmə oğuz tayfa dillərinin birləşməsi) prosesi, daha doğrusu həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur*" [Xudiyev, 1995: 4] fikrini nəzərə alsaq, o zaman Əbu Həyyanın bu əsərinin müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının tədqiqi üçün nə qədər dəyərli bir tarixi leksikoqrafik mənbə olduğunu söyləməyə ehtiyac qalmır.

Türk dilini ərəblərə öyrətmək məqsədi ilə 1312-ci ildə ərəb alimi Əbu Həyyan tərəfindən yazılmış "*Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak*" əsəri Türkoloji dilçilik tarixində qırpaq türkcəsinin qrammatikasına həsr olunmuş əsər kimi dəyərləndirilsə də, bu əsər əsasən qırpaq dilinin lüğətindən ibarət dəyərli leksikoqrafik mənbələrdən biridir. İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsi 135 səhifəlik lüğətdən, 51 səhifəlik ikinci hissə isə qrammatika (morfologiya və sintaksis) qaydalarından bəhs etməkdədir.

Azərbaycan alimləri tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində Əbu Həyyanın "*Əd-dürrə əl- müdi'ə fi-l-lüğa ət-Türkiyyə*" ("*Türk dilində parlaq inci lüğəti*") adlı ikinci bir əsəri aşkar edilmişdir. Elm aləmində böyük marağa səbəb olan, əsrlərlə itmiş hesab olunan və çox çətinliklə əldə edilən, qədim dövr türk dilinin lüğət tərkibi haqqında qiymətli bilgi verən bu tarixi abidə Z.Q.Rüstəmovə tərəfindən aşkar edilib tədqiq olunmuşdur.

Əbu Həyyanın türk dili üzərində apardığı tədqiqatlardan aydın olur ki, orta əsrlərdə İslam dininin vasitəsi ilə ərəb dilinin hakim mövqedə olmasına baxmayaraq, bütün Şərqdə, o cümlədən ərəb ölkələrində türk dili xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi beynəlxalq səviyyəli bir dil olmuşdur. Bunu Əbu Həyyanın Qahirədə ünsiyyət vasitəsi olan türk, tatar, bulqar, uyğur dillərini öyrənməsi və bu dillər üzərində apardığı tədqiqatlar təsdiq etməkdədir. Z.Bünyadovun əsərin ön sözündə verdiyi məlumata görə, 65 əsərin müəllifi Əbu Həyyan türk dillərinə aid yazmış olduğu "*Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak*" (*Türk dillərini dərk etmə kitabı*), "*Zəhv əl-mülk fi nəhv ət-türk*" (*Türk qrammatikasının kamil vəsaiti*), "*Əl-əf'al fi lisan ət-türk*" (*Türk dilində feillər*), "*Əd-dürrə əl- müdi'ə fi-l-lüğa ət-Türkiyyə*" (*Türk dilində parlaq inci lüğəti*), "*Nəhf əl-misk fi sirət ət-türk*" (*Türk dilinin təbiətinə müşk ətirli töhfə*) adlı bu beş əsərdən yalnız "*Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak*" əsəri bizə məlumdur.

İki nüsxədən ibarət olan bu əlyazmanın bir nüsxəsi İstambulda Vəliəddin əfəndi kitabxanasında (№ 2896), digər bir nüsxəsi isə İstanbul Universiteti kitabxanasının Xalis Əfəndi fondunda (№ 6574) saxlanılmaqdadır. N.A.Baskakov, Q.Bağirov, V.Məmmədəliyev, A.Babyev kimi tədqiqatçılar öz tədqiqatlarında əsərin tarixi dəyəri haqqında söz açmış olsalar da, lakin

təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu əsər hələ də türkoloji dilçilikdə linqvistik müstəvidə yetərincə araşdırılmamışdır. Əsər haqqında ilk məlumata Mehmet Fuat Köprülüzadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “*Türk ədəbiyyatı tarixi*” əsərində rast gəlinir [Köprülüzadə, 1926: s.313-314]. Əsər iki dəfə, Türkiyə və Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Türkologiya tarixində ilk dəfə 1931-ci ildə Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək İstanbulda “*Övqaf*” mətbəəsində nəşr olunan bu əsər, ikinci dəfə akademik Ziya Bünyadov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 1992-ci ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən çap edilmişdir.

1931-ci ildə Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən tərcümə edilən bu əsərin dəyərini M.Köprülüzadənin əsərin müqəddiməsinə yazdığı “*Əbu Həyyan türk filologiyası tarixində bir mərhələdir*” fikri daha aydın ifadə edir [Köprülüzadə, 1926: 314]. A.Babayev əsərin müqəddiməsində qrammatik izahın hansı dilləri əhatə etməsi haqqında da məlumat verərək yazır: “*Bu iki ləhcələrin (qıpçaq və türkmən – A.B.) xaricində Əbu Həyyan az da olsa “Tatar, Bulqar, Toksuba, Uyğur və Türküstan kimi digər türk ləhcələrinə də təmas etmişdir ki, bu da o dövrlərdə Misir türkləri arasında bu ləhcələrə vaqif kimsələrin mövcud olduğunu göstərməkdədir.”* [Babayev, 1996: 41].

Əsərdə türk dillərinin, o cümlədən çağdaş Azərbaycan türkcəsinin tarixinə aid maraqlı məlumatlar vardır. Müasir tədqiqatlarda əsərin quruluşu ilə bağlı verilən məlumatlar bir-birindən fərqlənmiş olsa da, bu kiçik mülahizə və mübahisələr əsərin tarixi elmi əhəmiyyətinə heç bir təsir göstərmək gücündə deyil. Əsər haqqında ümumi məlumat verən A.Babayev Ə.Cəfəroğlu tərəfindən əsərin əlifba sistemində keçirilərək “*semantik qruplar sistemində çıxarmasını*” və bunu Z.Bünyadov və V.Aslanovun qüsurlu hesab etməsindən bəhs edərək, burada Ə. Cəfəroğlunun mövqeyini dəstəklədiyini bildirmişdir [Babayev, 1996: 41].

XIV əsrdə Əbu Həyyan tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş dil faktları üzərində aparılan tarixi araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan türkcəsi türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olsa da, qədim qıpçaq türkcəsi də eyni şəkildə çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və milli dil kimi formalaşmasında oğuz dili qədər olduqca mühüm rol oynamışdır.

2. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərinə nəzəri baxış

Maraqlı cəhət burasıdır ki, iki hissədən, lüğət və qrammatikadan ibarət olan bu əsərə müasir dövrün nəzəri dilçiliyin tələbləri çərçivəsində yanaşdıqda, əsərin ümumtürkoloji dilçilik tarixində sadəcə leksikoqrafik mənbə deyil, həm də müasir dilçiliyin dil tarixi, onomalogiya, dialektologiya, semasiologiya, tarixi fonetika və qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi sahələrinin tədqiqi üçün zəngin məlumat verən bir məxəz olduğunu görürük. Əsər üzrə müasir Azərbaycan dilində söz yaratma prosesinin tarixini asanlıqla izləmək mümkün olduğu qədər, eyni zamanda bu dilin fonetik, leksik – semantik və qrammatik baxımdan tarixi xüsusiyyətlərini, qədim türk onomastik sistemindəki mövcud adları, həmçinin Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatını öyrənmək üçün kifayət qədər material əldə etmək mümkündür.

Müasir türkoloji dilçiliyin tələbləri baxımından əsər üzərində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş nəticələrə görə, əsərin bir neçə istiqamətdə təhlilinin zəruri olduğunu qeyd edərək, bu əsərin linqvistik baxımdan bir neçə parametərə görə təhlilinin əhəmiyyətli olduğuna diqqəti yönəltmək lazımdır. Müasir Azərbaycan – türk dilinin tarixi fonetikasi, leksikası və qrammatikasının tədqiqi üçün çox dəyərli bir mənbə olan bu əsər həm də dilçiliyin leksikoqrafiya, dialektologiya, onomastika, dil tarixi, semasiologiya və söz yaradıcılığı sahələri üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edən tarixi mənbədir. Qeyd olunan bölmələr üzrə əsərin təhlili onu göstərir ki, bu əsər müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının tədqiqi üçün kifayət qədər dəqiq məlumat verən zəngin etnolinqvistik bir mənbədir.

2.1. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrək" əsəri və Naxçıvan şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə sabitləşmiş orfoqrafik və qrammatik normalara malik bir dil olmasına baxmayaraq, əsərin lüğət hissəsi sübut edir ki, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin dialektləri müəyyən fonetik fərqlərlə türk dilləri ailəsinə daxil olan türk, tatar, qaqauz, türkmən, qırğız, qazax, özbək, xakas, noqay, başqırd kimi digər türk dilləri ilə tarixi bağlılığını yaşatmaqdadır. Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan [o<a; o<u; e<i; ü<i; i<ü; ı<u; ı<i; ç<ş; b<v; b<m; t<d; y<g; k<y; z<y; z<d] kimi səs keçidləri və müxtəlif səs variantlarının əsərdə hansı tayfa dillərinə məxsus olduğunun göstərilməsi bugünkü Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının dəqiqləşdirilməsini asanlaşdırır. Əsərdə Toksuba, Türkmən, Qırçaq və digər türk boylarının dilindəki mövcud fonetik xüsusiyyətlərin ayrıca şərh olunması müasir Azərbaycan dili dialektlərin etnolinqvistik tərkibi haqqında təsəvvür yaradır və bu dialektlərdəki mövcud dil faktları əsasında müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülündə baş verən prosesləri tarixi müstəvidə izləməyə imkan yaradır. Əbu Həyyan əsərin birinci hissəsində, lüğətdə verilmiş sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini etnik amillərə görə şərh edərkən söz önündə baş verən səs artımı və ya səs düşümü, eləcə də səs keçidləri və variantlarını müqayisə etməklə, çağdaş türk dillərində və dialektlərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində hansı tayfanın dil elementlərinin daha güclü olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Əsərdəki dil faktları əsasında aparılan müqayisə zamanı müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində baş verən səs artımı və ya səs düşümü kimi proseslərin bir çox hallarda tarixi etnolinqvistik amillərlə bağlı olduğu ortaya çıxır. Məsələn, qırçaq dilində söz önündə [h] və [v] səsinin xarakterik olmadığını göstərən Əbu Həyyan bu dildə söz önündə [ı] və [y] səs artımını *örümçək-hörümçək, ürkd-i-hürkdü, ur-vur, ısırğa-sırğa, yıraq-ıraq, yürək-ürək, yəit-igid, yiyi-iy, qoxu, yipək-ipək, yiti-iti* [Əbu Həyyan, 1992: 13, 16, 56-57] kimi sözlərdə qırçaq dilinin əsas fonetik cəhəti olduğunu qeyd edir ki, bu hadisəni eyni şəkildə həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də Naxçıvan şivələrində görmək mümkündür: *örümçək-hörümçək, ürkd-i-hürkdü, ur-vur, açar-haçar, enmək-yenmək* [A.D.N.D.A., 2015: 84].

Əbu Həyyanın şərhinə əsasən qırçaq dili üçün xarakterik olan bu fonetik cəhətlər müasir Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində də müşahidə olunmaqdadır. Bu fakt bir çox tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində söz əvvəlində [y] səs artımının daha qədim bir hadisə olduğunu təsdiq etməkdədir: *eniş-yeniş, endirmək-yendirmək* [A.D.N.Q.D.Ş., 1962: 54-55]. Qədim qırçaq dilinə məxsus bu fonetik xüsusiyyət Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri, xüsusilə Zaqatala, Qax şivəsində daha çox müşahidə olunan bir hadisədir: *yılxı, yuca, yüzük, yüzmək, yulduz* [A.D.N.Q.D.Ş., 1962: 54-55].

Əbu Həyyan əsərdə türk dillərinin yalnız fonetik təsvirini verməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda türk dilinin fonetikasının bir sıra mürəkkəb məsələlərinin də aydınlaşdırılmasına təşəbbüs etmişdir. O, türk dilini akustik fonoloji baxımdan təhlil edərkən türk **dilində [پ] – sə [خ], [ح] – xa [ذ] – zəl, [ض] – dad, [ع] – əyn [ج] – ha [ك] – za və [ف] – fə** kimi doqquz ərəb hərfi ilə başlayan sözün olmadığını qeyd edir [Əbu Həyyan, 1992: 57]. Göründüyü kimi, Əbu Həyyan qırçaq dilinin bu lüğətini hazırlayarkən digər türk boylarının da dilinə xas olan fonetik cəhətləri lüğətdə verilmiş nümunələrə görə müqayisə etmişdir ki, bu dil faktları müasir dialektlərdə tarixi etnolinqvistik amillərin dəqiqləşdirilməsinə, eyni zamanda Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak edən türk boylarının rolunun müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Ərəb aliminin türk dili üzərində müqayisəli-tarixi üsul əsasında aparılmış belə bir tədqiqat işi türk dilinin orta əsrlərdə bütün Şərqdəki tarixi mövqeyi haqqında müfəssəl məlumat əldə etmək imkanı yaradır. Əbu Həyyanın qırçaq dilinin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərindəki fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərin müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələri ilə ortaqlığı qədim qırçaq dilinin çağdaş Azərbaycan dilinin təşəkkülündə mühüm rolunu təsdiq

edir və Azərbaycan dilinin təşəkkülündə qədim qıpçaq dilinin mövqeyini müəyyənlədirməyə imkan verir.

Əsərdəki dil faktları əsasında qədim qıpçaq dili ilə Naxçıvan şivələrini qarşılaşdırdığımız zaman oğuz və qıpçaq dillərində bəzən müəyyən səs fərqi ilə müşahidə olunan eyni semantik yüklü sözlərlə bərabər, heç bir fonetik fərq müşahidə edilməyən ortaqləksik vahidləri də görmək mümkündür. Lakin bəzən elə sözlərə də rast gəlinir ki, qədim oğuz və qıpçaq dillərində müəyyən fonetik fərqlə işlənən bu sözlərdə həm oğuz, həm də qıpçaq dilinin fonetik cəhətlərini eyni anda müşahidə etmək mümkündür. Əsərdə qədim qıpçaq dilində kəsmək anlamını ifadə edən “*kərtmək – kəsmək*” sözü müasir Naxçıvan şivələrində [ç] və [k] səslərinin mövqeyini ortaqləşəkildə mühafizə edərək *kərtmək//çərtmək* şəklində hər iki fonovariantda müşahidə olunmaqdadır. Bununla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, Naxçıvan şivələrindəki sözlərin müəyyən səs keçidləri ilə Əbu Həyyanın lüğətindəki sözlərlə eyni fonovarianda müşahidə olunması faktı da maraqlı cəhət kimi diqqəti cəlb edir (Tablo 1).

Tablo 1

<i>Səs keçidləri</i>	<i>“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər</i>	<i>Naxçıvan şivələrindəki sözlər</i>
<i>o < a</i>	avundu	avındı//avundu
	avutdu	avutdu//avıtdı
	avladı	avladı//avladı
<i>o < u</i>	uyandı	uyandı
<i>e < i</i>	indi	endi//yendi
	irtə	ertə//irtə
	yir	yer
	bişik	beşik
<i>ü < i</i>	ütü	ütü
	tüşdi	tüşdi
<i>ı < u</i>	ayüq	ayıq//ayıq
	sağtuc	sağdıç
<i>ç < ş</i>	şəşi gözlü	çaş (çəp) gözlü
<i>b < v</i>	bardı	vardı
	birdi	verdi
	bar	var
<i>b < m</i>	məyi (qıpçaq) bəyni (türkməncə)	mıyı (beyni)
	Mındi (qıpçaq), bindi (türkməncə)	mindi
	munda (bunda)	munda
	məniz	bəniz
<i>t < d; d < t;</i>	tiri	diri
	tirək	dirək
	tışlədi	tışlədi
	təlik	dəlik
	dəprəndi	tərpəndi
	dəzək	təzək
	ditrətdi	titrətdi
	dikdi	tikdi
	dikən	tikan
dükəndi	tükəndi	

	dütün	tütün
<i>b<p</i>	babuç (ayaqqabı)	papuç//papiş
	borsuq	porsuq
	balçıq	palçıq
	bəltək	pəltək
<i>y<g</i>	ügütti	üyütdü
	ögrətti	örgətti
	əgirdi	əyirdi

Əbu Həyyanbu əsərdə [*o<a; o<u; e<i; ü<i; i<ü; ı<u; ı<i; ç<ş; b<y; b<m; t<d; y<g; k<y; z<y; z<d*] kimi səs keçidləri və səs variantlarının hansı tayfa dillərinə məxsus olduğunu izah etməklə müasir Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının dəqiqləşdirilməsini asanlaşdırır. Əsərdəki dil faktları əsasında aparılan müqayisələr göstərir ki, vaxtilə qədim qırpaq dilində işlənən sözlərin bir çoxu bu gün də eyni fonovariantda Naxçıvan şivələrində işlənməkdədir: *arıtı – təmizlədi, ərindi – bezdi, əridi – zəiflədi, avut – sakitləşdirmək, sağmal – südü sağılan qoyun, səvindi – sevindi, şişək – iki yaşlı qoyun, dilənçi, süpürgə, sanqulamaq, savmaq* [Əbu Həyyan, 1992: 14, 22, 34-38].

Maraqlıdır ki, oğuz qrupu dillərinin əsas fonetik cəhəti kimi Azərbaycan ədəbi dilində [*b*] səsi ilə başlayan sözlərin bir qismi bu gün Naxçıvan şivələrində qədim qırpaq dilində olduğu kimi [*m*] səsi ilə müşahidə olunmaqdadır: *burada-munda, məyin-beyin* [Əbu Həyyan, 1992: 52]. Azərbaycan ədəbi dilində "*beyin*" sözünün [*b<m*] və [*ə<ı*] əvəzlənməsi ilə qədim qırpaq dilindəki "*məy*" sözünə eynilə Naxçıvan şivələrində "*mıy*" şəklində rast gəlinir.

Əbu Həyyanın bu əsərində qeydə alınan dil faktları ilə Naxçıvan şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərini müqayisə edərkən bu şivələr tarixi etnolinqvistik baxımdan bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, lakin çağdaş türk ləhcələrinin bir qismi üçün səciyyəvi olan bəzi fonetik xüsusiyyətlərin Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində də izlərinin yaşandığını görürük. Belə qədim tayfa dil xüsusiyyətlərini əks etdirən [*dz~z~ç~ş*], [*d~t~ç~ş*] kimi səs uyğunluqlarının izləri Naxçıvan şivələrində müvazi şəkildə işlənməkdədir: *yaxdı ~ yaxçı/yəxçi ~ yaxçı/yəxçi ~ yaxşı*, [A.D.N.D.A, 2015: 76], *dınqılı ~ tuqqılı ~ cınqılı ~ çıqqılı, çaşdım ~ şaşdım*.

Əbu Həyyan türk dillərinin bir çoxunda tərkibində [*ɟ*] – zəl səslə sözün olmadığını qeyd etsə də, lakin bu səsin bəzi türk dillərində, xüsusilə bulqar dilində işləndiyini "*azaq – ayaq*", "*uzudu – uyudu*" kimi nümunələr əsasında göstərmiş, bu sözlərin başqa türk dillərində [*y*] səsi ilə "*ayaq*" və "*uyudu*" kimi işləndiyini və [*y*] səsinin Türkünstan dilində [*ɟ*] – zəl səsinə keçdiyini qeyd etmişdir [Əbu Həyyan, 1992: 8]. Əbu Həyyanın lüğətdə verdiyi "*azaq – ayaq*", "*uzudu – uyudu*" kimi nümunələrdə ərəb əlifbasına uyğun olaraq qeyd etdiyi [*ɟ*] – zəl səsi əsasında çağdaş türk dillərinin tarixi fonetikasını izlədikcə, bu səsin çağdaş türk dilləri və dialektlərindəki mövcud [*dz*] affrikat səsi olaraq qədim şumer dilinin çağdaş türk dillərində tarixi izləri kimi ortaya çıxır: **kañadz+ak//kiñidz+ik – eşşək balası – qodux//kodik – *koñodz+uk, quzu – *kuñudz+uk, dəvə balası – köşşək//köşək – *köñöts+ek, köpək balası – küçük – *küñüts+ük*. [Celiloğlu, 2001: 63].

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində "*azak//adzak – ayaq*" kimi bir çox sözlərin qədim variantındakı mövcud [*ɟ*] – zəl səsi səsinin mövqeyində [*y*] səsi işlənsə də, lakin müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində isə affrikat [*dz*] səsinin mühafizə olunması müasir dilimizdə qədim şumer dilinin tarixi izlərini yaşatmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Həyyanın əsərində qədim qırpaq dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi qeydə alınan bu fonetik xüsusiyyət sadəcə Azərbaycan dilinin dialektlərində deyil, digər türk dilləri və dialektlərində də müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində [dz] affrikat səsi bir qədər zəif görünsə də, (*yaxdzı – yaxşı, yoxudz – yoxuş, çərpudz – kərpic, turadz – turac, ovudz – ovuc*) [A.D.N.D.A., 2015: 76] bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycanda Xorasan bölgəsinin Qoçan, Dərgəz, Sultanabad bölgələrinin bəzi şivələrində [d ~ z ~ r ~ y] kimi bir neçə fonovariantda səs uyğunluğu ilə [odun ~ o:zın ~ o:yın ~ hozın ~ oyn] şəklində özünü göstərir [Cavad Heyət, 2011: I kitab, 49]. Azərbaycan və Anadolu şivələrinin əski şumer dili ilə müqayisəsi zamanı ortaya çıxan [b>v, z<d>y, z<s>ş, g>ğ, n< ñ>ny, y>n, y>d] kimi səs keçidlərini müasir türk dillərində və dialektlərində eyni şəkildə görmək mümkündür.

Tarixi dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, qədim şumer dili üçün səciyyəvi olan [dz] affrikat səsi Naxçıvan və Güney Azərbaycanın bəzi bölgələrinin şivələrində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin digər dialektlərində müşahidə olunur: *dzin ~ cin, dzan ~ can* (Cəbrayıl rayonu). Lakin dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan [dz] affrikat səsinin bir çox hallarda öz mövqeyini sonradan [dz ~ c ~ j ~ ş ~ s ~ ç ~ u(ts) ~ z ~ d ~ t ~ y ~ n] kimi alternat səslərə verdiyini görürük. Bu səs uyğunluğu çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində eyni semantik mənaya malik mövcud leksik vahidlərin müqayisəsində daha aydın görünür (Tablo 2).

Tablo 2

Azərbaycan	Türkiyə
<i>xıdır/xızır</i>	<i>hızır</i>
<i>qazı</i>	<i>kadı</i>
<i>zərbə</i>	<i>darbe</i>
<i>xidmət</i>	<i>hizmet</i>

Atakişi Cəliloğlu prototürkcədə sözün başlanğıcında [*y] səsinin Türk dillərində [dz<dy~ c ~ ç ~ j ~ s ~ ş ~ ç ~ z] kimi səslərə çevrilməsi ilə bağlı sabit və təsdiqedicə bir fikrin olmadığını bildirsə də, müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar qədim şumer dili üçün səciyyəvi olan [dz ~ dy] səslərinin sonradan dilin inkişafı ilə bağlı olaraq [y ~ d ~ z ~ s ~ ş ~ ç ~ t ~ s ~ d ~ j ~ c] kimi alternat səslərə çevrildiyini aydın şəkildə göstərir: **adzak//adaq//azaq* – ayak, **adar//adır//adzır* – ayır, *badzram – bayram, **bodz//bod* – boy, **qadzın//qadın//qazın* – kəyin, **qodz//kod* – koy, **qudzruk//qudruk//quduruk* – kuyruk, **qudzuğ//quduğ* – kuyruq [Çeliloğlu, 2001: 28-29].

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin şumer dili ilə müqayisəsi Şumer dili üçün xarakterik olan [dz] səsinin sonradan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində, o cümlədən çağdaş türk dillərində [d, dy, c (dj), ž, s, u (ts), ş, j, y] kimisəslərə keçdiyini, eyni zamanda [d] səsinin də [y] səsinə keçməsi ilə yanaşı, [dz>c>j], [z>y], [z>s], [dz>d>t>c>ç], [n>y], [b>m], [q>k], [z>ş>s>ç>c] kimi digər səs keçidlərinin də tarixi mövcudluğunu təsdiq edir. Şumer dili üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyət [dz>ts>d>t - *dzēñ//tsēñ – dənə, toxum] həm türk mənşəli sözlərdə, həm də xarici dillərdən alınmalarda, müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, həmçinin türk dillərinin dialekt qatında bu şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində mövcud [ş] səsinin tarixi alternativini olan [dz] qədim şumer dilində olduğu kimi, Naxçıvanın Ordubad, Şaxtahtı, Payız, Didivar, Məzrə, Üstüpbü, Türkeş, Vənənd, Dəstə (*yaxdzı/yəxdzi – yaxşı, yoxudz – yoxuş*) [A.D.N.D.A., 2015: 76] şivələrində qorunub saxlanılır. Güney Azərbaycanın Qoçan, Xərvi – Ülya, Sultanabad, Ləngər şivələrindəki mövcud [dz ~ z] səsi müasir dilimizdəki [d] və [y] səslərinin yerində işlənməkdədir: *o:zın – oyn, hozın – odun* [Cavad Heyət, 2011: 49]. Çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki mövcud [d] və [y] səsləri Anadolunun Çorum, Tokat, Sivas bölgəsinin şivələrində [y ~ dz ~ z] və [s ~ dz ~ z] keçidləri ilə müşahidə olunmaqdadır: *zağı keçdi – yaktı keçdi, zābi – sahibi, zabağ – sabah* [Caferoğlu, 1994: 271]. Çağdaş dialektlər üçün xarakterik

olanaffrikat [dz] səsinin şivələrdəki mövcuddigər [dz>z>c>j, z>y, z>s, dz>d>t>c>ç, z>ş>s>ç>c] kimi çeşidli variantları türk dilinin qədim şumer dili ilə birbaşa bağlılığını təsdiq edir.

Prof. E.Əzizov ədəbi dildə [d] və [z] səslərinin mövqeyində olan dışarası [z] səsinin sadəcə dialektlərdə deyil, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının (şadzlıq) və Nəsiminin dilində (Şadzlıqla çün gəmi gəmxarumi buldum, Adzinəyi bilənlər məğfurü naci derlər) işləndiyini, eyni zamanda bu səsin Azərbaycan dilinin Qazax, Gədəbəy, Çənbərək dialektlərində də söz ortasında və sonunda öz tarixi mövqeyini qoruduğunu göstərir [Əzizov, 2016: 77].

Şumer dövründən günümüze qədər olan 6000 illik dövrü nəzərə alsaq, şumer dilinin bir çox fonetik xüsusiyyətlərinin çağdaş türk dillərində və Naxçıvan şivələrində olduğu kimi Güney Azərbaycanda Tehranın 160 km. güney- batısında Savə, Qum və Erak şəhərləri arasında yerləşən bölgədə yaşayan Xalacların dilində [d>y], Xorasanın Dərgəz, Şirvan, Qoçan, şivələrində isə [d >z] şəklində işlənməkdədir. Azərbaycan dialektləri üçün xarakterik olan affrikat [dz ~ z] səsi çağdaş türk dillərinin bir qismi üçün də səciyyəvidir. Qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dilində rast gəlinən bu nadir hadisə müasir türk dillərindən Tuva və uyuğur dillərində də olduğu kimi qorunmaqdadır: *ad̄ȳ > ayı, kydyryk > quyruq, ydy > uyu (tuva), kydyk (uyğur)*. Türk dillərinin bir qismində isə [y>d] əvəzlənməsinin [y>t] və [y>z] variantları müşahidə olunmaqdadır: *kytyryk > quyruq, xat̄ȳ > qayın (yakut), xat̄ȳ > qayın, xzyryx > quyruq, yzy > uyu (xakas)* [Исхаков, 1961: 59-60], [Баскаков, 1975: 24].

2.2. "Kitab əl-İdrak li-lisan əl-ətrak" əsəri ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ortaqlıksikası

Azərbaycan dili uzun müddətli tarixi inkişaf yolunu keçmiş türk dillərindən biridir. Əgər "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının dili Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu kimi qəbul edilirsə, deməli müasir Azərbaycan türkcəsinin yazılı ədəbi dilinin də min ildən artıq bir tarixi olduğunu görə bilirik. Bu məsələ bir çox nəzəri tədqiqatlarda konseptual bir məsələ kimi qarşımıza çıxmaqdadır. A.Axundov tarixi proseslərdə baş verən ictimai-siyasi amilləri nəzərə alaraq, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilini ümumiləşdirilmiş şəkildə köhnə və yeni Azərbaycan dili olaraq iki mərhələyə ayırır [Axundov, 1973: 7].

A.Axundovun təbiri ilə yanaşsaq, müxtəlif tarixi mərhələlərdə türk dilinə aid yazılmış əsərlər müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasının, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qiymətli mənbə hesab edilir. Qədim və orta əsrlərə aid mənbələrin dilini nəzərdən keçirdikdə çağdaş Azərbaycan türkcəsinin elə tarixi xüsusiyyətlərinə rast gəlinir ki, müasir dildə bu dil vahidlərinin bir çoxunun ədəbi dildə mövcud olması ilə yanaşı, bir qisminin isə ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə arxaikləşərək dilin dialekt qatında daha ciddi şəkildə mühafizə olunduğunu göstərir. Əbu Həyyanın qədim qırçaq dilinin leksikasına və qrammatikasına həsr olunmuş "Kitab əl-İdrak li-lisan əl-ətrak" əsərindəki mövcud dil vahidlərinin müasir dillə müqayisəsində ortaya çıxan dil faktları deyilənləri təsdiq edir.

Zaman-zaman arxaikləşərək dilin dialekt qatına keçən bu dil faktları əsasında sadəcə dilin tarixi leksik və ya qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də müasir Azərbaycan türkcəsinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının tarixi etnolinqvistik laylarını müəyyənləşdirmək asanlaşır. Əbu Həyyanın qırçaq dilinin tədqiqinə həsr olunmuş bu lüğətindəki sözlərin 80-90%-nin müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləndiyini nəzərə alsaq, o zaman qədim qırçaq dilinin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında oğuz dili qədər mühüm rol oynadığını aydın şəkildə görmək mümkündür (Tablo 3).

Tablo 3

<i>“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər</i>	<i>Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi</i>
aqsadı	axsadı
at	at//atmaq feili
ata	ata-valideyn
aş	aş – yemək
ayrıc	ayrıc – iki tərəfli yol
aşağa	aşağı
azaldı	azaldı
baktı	baxdı
barlu	varlı, zəngin
balta	balta
balçıq	palçıq
banladı	ozan oxudu
basmaq	başmaq
bəltək	pəltək
bibi	bibi – böyük bacı
biçin	biçin
biləzik	qolbaq, biləzik
bişik	bişik-beşik
biz	biz-1.böyük iynə; 2. biz (şəxs əvəzliyi)
bağarsuq	bağırsağ
boğaz	boğaz
boğdı	boğdu
bucaq	bucaq
butaq	budaq
çoqmaq	çaxmaq daşı
çuqur	çuxur
çigit	çiyid – çiyid, pambıq toxumu
çirkin	çirkin
dürtdi	dürtdü
ələk	ələk
ələndi	ələndi
ələdi	ələdi
ətək	ətək
inlədi	inlədi
ışıq	ışıq, nur
iz	iz
od	od
ot	ot
on	on
ortaq	ortaq
oğrı	oğru
oğlaq	oğlaq
oğlan	oğlan
oğul	oğul
oğurlu	uğurlu
otun	odun
öldi	öldü

örtük	örtük-örtü
un	un
uşaq	uşaq
uymaq	uymaq
uvdı	ovdı – ovdu, əzdi
uzun	uzun
uzattı	uzattı
tamaq	damaq
tamar	damar
təmir	dəmir
tişlədi	dişlədi
töşək	döşək
til-dil	dil
tükəndi	tükəndi – bitdi
tüvmə	düymə
tüşdi	düşdü
tilədi	dilədi, arzuladı
tözdi	dözdü
sapdı-yolundan çıxdı	sapdı
sapsarı-tünd sarı	sapsarı
sapsavuş	sapsavuş//sopsoyuq – çox soyuq
səpdi	səpdi
sildi	sildi
sığır-inək	sığır
susadı	susadı
süpürgə	süpürgə
süngü	süngü
suluncan	soxulcan – zəli

2.3. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri və Naxçıvan şivələrinin ortaqlıq leksikası

Əsərin birinci, hissəsini təşkil edən “Lügət” bölməsində verilmiş leksik vahidlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibi ilə müqayisəsindən aydın olur ki, qədim qırpaq dili dilimizin ədəbi qatında olduğu kimi, dialekt qatında da çox böyük iz qoymuşdur. Bunu lügətdəki mövcud leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsində daha aydın görmək mümkündür. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsəri ilə Naxçıvan şivələrinin müqayisəsində ortaya çıxan tarixi dil faktları və ortaqlıq leksik vahidlər sonrakı tarixi mərhələlərdə oğuz və qırpaq kimi etnik adlarla parçalanmış vahid bir dilin tarixi bölünməzliyinin inkar olunmaz təsdiqidir.

Əsərdəki *bürkü* – *isti*, *boğucu hava*, *arqun* – *yavaş (yorğun-arğın)*, *budamaq* – *ağacların qol-budağını kəsmək*, *bacanaq* – *bacıların həyat yoldaşları*, *bürçək* – *alın üzərinə düşən saç, tel*, *bardı* – *varmaq, getmək*, *burunduruq* – *boyunduruq, dəvənin boynuna taxılacaq xalta*, *burğu* – *burğu*, *birükdürdi* – *birikdirmək*, *yığmaq*, *toplamaq*, *bərkitdi* – *yerləşmək*, *qüvvətlənmək*, *güclənmək*, *büzdi* – *sıxışdırdı, torbanın ağzını darlaşdırdı*, *irtə* – *ertə, sabah*, *yürəksiz* – *qorxaq*, *yığın* – *yığılmış, toplanmış*, *yıraq* – *iraq, uzaq*, *yorğa* – *yavaş*, *göyüdü* – *göynədi, yandı*, *muştuqi* – *muştuluq, yaxşı xəbər gətirən*, *kilit* – *açar*, *kərki* – *balta, kəsici alət*, *qavut* – *qovrulmuş və üyüdülmüş buğd*, *çisə* – *narın yağı* [Əbu Həyyan, 1992: 13-57] kimi leksik vahidlərin heç bir fonetik və semantik fərq müşahidə olunmadan müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan şivələrində aktivliyi Azərbaycan dilinin təşəkkülündə və formalaşmasında qədim qırpaq dilinin nə qədər böyük rol oynadığını göstərməkdədir (Tablo 4).

Tablo 4

<i>“Kitab əl-İdrak li-Lisani əl-Ətrak”dakı sözlər</i>	<i>Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində işlənən sözlər</i>
al-hiylə	al
aldandı	aldandı
ansız-qəfildən	ansızın
andı-xatırladı, yada saldı	andı
arqun yavaş arqunarqun gəlir	ağrın (yorğun-argın)
aşıq-topuq sümüyü	aşıq
atlandı-ata mindi	atlandı
ağnamaq-yuvarlanmaq, eşələnmək	ağnamaq
ağırladı-hörmət etdi, əzizlədi	ağrlamaq
ağu-zəhər	ağu
ağuz//avuz-heyvan doğandan sonra sağılan ilk süd	ağuz
azdı-yox oldu, yolunu itirdi	azmaq
azuq-ərzaq	azuqə
babuç-ayaqqabı	papış
batman-çəki vahidi	batman
bənək-xal	bənək
biti-yazı, məktub	pitik
biltir-keçən il	bildir
boğzladı-boğazından kəsdi	boğazladı
buyuruq-əmr, fərman	buyuruq
çəpiş-çəpiç	çəpiş
çor-xəstəlik, bəla	çor
çuvaldız-çuval iynəsi	çuvaldız
çilə-narın yağış	çiləmək
çımaq-düm ağ	çımağ
çəmlək-küvəz	çölmək
çöməldi	çöməlmək-oturmaq
dəpdi-qudurdu	təpinmək, hücüm etmək
eşik-kandar	eşik
əmdərdi-çevirdi, döndərdi	əmdərmək//əndərmək
ənsələdi-boynundan vurdu	ənsələmək
ənlik-qadınlar üçün üz boyası	ənlik
əngək-əng, çənə	əng
ərdəm-fəzilət	ərdəm
işqun-bir növ bitki	uşqun-dağda bitən yabanı bitki
izdədi-izlədi, axtardı	iləmək
qandurdu-su ilə doldurdu, doymaq	qanmaq
qısdı-sıxdı, sıxışdırdı	qısdı
qın-silah qabı	qın
qulun-dayça	qulan
quzqun-yırtıcı quş	quzqun
qasurqa-qasırğa	qasırqa
qısır-doğmayan	qısır
ovlaq-ceyran balası	ovlaq
uğındı-özündən getdi, bayıldı	uğunmaq-özündən getmək
ulu-böyük	ulu
umdi- istədi	ummaq
umsundu-istədi, arzuladı	umsunmaq

uslanmaq-ağıllanmaq	uslanmaq
uttu-qazanmaq, udmaq	uttu
uzğun-azgın	ağzın-yolunu azmış
ülüş-pay, hissə	ürüş
ün-səs	ün
ündədi-səslədi	ünnəmək
üştilər-bir şeyin ətrafına toplandılar	üşüşdülər
ürkən-örkən, ip	örkən
üzdi-qopardı, kəsdi	üzmək
tağarcuq-dağarcıq	dağarcıq
tanuq-şahid	tanıq
tay-dayça	day//dayça
təkə-erkək keçi	təkə
tirlik-həyat, yaşayış	dirrik
tutuşmaq-dava etmək	tutuşmaq
tünlük-basabas	tünnük
sanadı-saydı	sanamaq
səksəndi-hədələdi, qorxutmaq	səksənmək
sırıldı-sıyrıldı	sıyrılmaq
yaraq-silah	silah

2.4. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsəri və Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrinin qrammatik xüsusiyyətləri

Əsər üzrə leksik vahidləri tarixi müstəvidə izlədikcə aydın olur ki, burada qrammatik mənasına görə fərqlənən yüzlərlə qədim sözlərin bir çoxu digər qədim yazılı mənbələrdə də mühafizə olunub saxlanmışdır. "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində qırçaq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin müasir Naxçıvan şivələri ilə müqayisəsində ilkin olaraq sözlərin qrammatik mənalılarına görə bölünən müəyyən qruplarına diqqət etmək lazımdır.

İsmlər: "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərinin qədim qırçaq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən "Qrammatika-tərif" adlanan ikinci bölməsindən aydın olur ki, müasir dövrdə Naxçıvan şivələri sadəcə fonetik və leksik baxımdan deyil, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə görə qədim qırçaq dilinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirməkdədir. Naxçıvan şivələrində və "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində diqqəti cəlb edən ortaqlıq leksik vahidlərin bir hissəsi isimlərdən ibarətdir: *yamşaq* – *yaşmaq* (üz örpəyi), *bacanaq* – iki bacının həyat yoldaşı, *burunduruk* – *boyunduruk* (heyvanın boynuna taxılan xalta), *busu* – *pusu* (pusqu, tələ), *bənək* – qaraxal, *tirlik* – *dilrik* (həyat, yaşayış), *çor* – xəstəlik, *təkə* – erkək keçisi, *basbarmaq* – başbarmaq, *kərki* – kənd təsərrüfatı aləti, *bənir* – *pənir* (pendir), *qulun* – *qulan* (dayça), *qavut* – qovrularaq üyüdülmüş buğda [Əbu Həyyan, 1992: 24, 25, 28, 29, 31, 44-45, 49, 54].

Sifətlər: Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərindəki qədim qırçaq dil faktları ilə Naxçıvan şivələrində diqqəti cəlb edən ortaqlıq söz qruplarından birini də sifətlər təşkil etməkdədir. Əsərdə qədim qırçaq dilindəki sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətləri eyni şəkildə Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də görmək mümkündür: *yaşıl*, *yapyaşıl*, *qıpqızıl*, *gömgöl-gömgöy*, *sapsarı*, *sarışın*, *düpdüz*, *qapqara*.

Feillər: Tarixi linqvistik araşdırmalar göstərir ki, çağdaş türk dillərində işlənən feillərin əksəriyyəti qədim türk yazılı abidələri Orxon-Yenisey yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. B.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, Orxon kitabələrində qeydə alınmış bu feilləri müasir türk dillərindəki feillərlə müqayisə etdikdə o qədər də fərqli cəhətlər üzə çıxmır. [Xəlilov, 1998: 25]. Bu müstəvidən yanaşdıqda eyni sözü Əbu Həyyanın əsərindəki mövcud feillər ilə Naxçıvan

şivələrindəki feillər arasında aparılan müqayisə üçün də söyləmək mümkündür. Belə ki, əsərdə qeyd edilmiş və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaiklaşmış bir çox feillərin eyni şəkildə Naxçıvan şivələrində işləndiyi müşahidə olunmaqdadır: *aritti* – təmizlədi, *avutmaq* – sakitləşdirmək, *budamaq* – ağacların qol-budağını kəşmək, *bitləmək* – bitini təmizləmək, *buyurdu* – əmr verdi, *əridi* – zəiflədi, *üştilər/üşüşdülər* – ətrafına tolandılar, *uğundu* – özündən getdi, *ağnatdı* – yerdə yuvarlatdı, *umdu* – istədi, *əndərdi/əmdərdi* – çevirdi, döndərdi, alt-üst etdi, *sınadı* – yoxladı, imtahan etdi, *qıstı* – qısaltdı, kəsdi, *qumıldadı* – tərpendi [Əbu Həyyan, 1992: 15, 17, 21, 24, 44].

2.5. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərində və Azərbaycan onomastik sistemindəki mövcud ortaqlar

Əsərdə diqqəti cəlb edən söz qruplarından birini də türk dilinin ən qədim laylarının açılmasında böyük rol oynayan müxtəlif növ xüsusi isimlər --- onomastik vahidlər təşkil etməkdədir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın tarixi linqvistik təhlili xalqımızın dil və tarixinin bir çox mürəkkəb məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsəri türk tarixinin ən qədim dövrlərinin izlərini əks etdirən real faktlar kimi tarixin canlı şahidləridir. Əsərdə qeyd olunan toponim, etnonim, antropnim, kosmonim kimi qeyd edilmiş real onomastik vahidlər bu əsərin sadəcə leksikoqrafik bir mənbə deyil, həm də Azərbaycan-türk dilinin və tarixinin tədqiqi üçün dəyərli qaynaqlardan biri olduğunu göstərir.

XIII-XIV əsr Azərbaycan – türk onomastik sisteminin tədqiqi üçün mühüm mənbələrdən biri sayılan “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində xüsusi adların müxtəlif növlərinə rast gəlinir ki, bu xüsusi adlar aşağıdakı kateqoriyalara daxildir:

1. **Etonimlər:** *As, Barlı, Türkmən, Çapni, Oğuz, Toksuba, Monqol-tatar, Yəmək (qıpçaq qəbiləsi).*
2. **Toponimlər:** *Balqan* (Türk dağı).
3. **Antroponimlər:** *Alanq, Aysalı, Biçər, Bəçük, Bəkiş, Əbtərə, Taçar, Turtuq, Turlu, Tütər, Səncər, Taşlaq, Kütti, Qaydan, Yirik.*
4. **Kosmonimlər:** *Aq ayğır (Yəməndə görünən əş-Şira ulduzu--Sirus), Bağırşağan (Dubəran adlı ulduz), Bozquş, İki boz at (Kiçik Ayı bürcündə görünən “İki qardaş” ulduzu-Ekizlər), Təmir Kazık (oğlaq bürcü), Ülgər (ülkər ulduzu), İrqiyaq (Çabbar deyilən ulduz).*
5. **Apelyativ leksik vahidlərlə ifadə olunan xüsusi adlar:** *Digirmən, Künsəli, Künəri, Nazxanım, Satılmış* [Əbu Həyyan, 1992: 13-33; 46-56].

Əbu Həyyan onomastik vahidlərdən bəhs edərkən, bəzən bu sözlərin etimoloji təhlillərinə də yer vermişdir. Onun *Künsəli* və *Günəri* antropnimlərinin təhlili haqqındakı fikirləri xüsusi maraq doğurur. Əbu Həyyan bu antropnimlərin hər birinin iki komponentdən ibarət olduğunu qeyd edərək yazır: *Günsəli/Günsəli* – qadın adı “*gün* – günəş” və “*səli* – təmiz”, *Künəri/Günəri* adı isə “*gün* – günəş” və *ər* – adam, kişi” deməkdir [Əbu Həyyan, 1992: 50].

2.6. “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” əsərində Azərbaycan etnotoponimləri

Maraqlıdır ki, əsərdə adı keçən *As, Balqan, Çapni* kimi qədim türk etnoslarının adını daşıyan tarixi coğrafi adlara eynilə Naxçıvan toponimiyasında da təsadüf edilməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan toponimiyasında tarixi varlığını yaşadan bu qədim türk etnotoponimlərin paralelləri hazırda türk xalqlarının yaşadığı Qaradənizin quzey və güney sahillərində, Qafqazda, Orta Asiyada, Balkanlarda, eləcə də digər coğrafiyalarda da mövcuddur.

AS/AZ. Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində *As etnonimi* əcəm türklərindən olan Çərkəslərin öz adı kimi qeyd olunur. [Əbu Həyyan, 1992: 17].

Müasir Azərbaycan toponimiyasında *As* etnosunun saf şəkildə adını qoruyub saxlayan coğrafi adlardan biri Güney Azərbaycanın Əhər şəhəri Horand rayonunun tərkibində olan *As*, digəri isə Naxçıvan MR-in Ordubad rayonu ərazisindəki *Aza* kəndinin adıdır. Qarabağda ilk insan məskəni olan *Azıx* (**Az+ox (ok)**) mağarasının da adı qədim Azların adını əks etdirən tarixi məskənlərdən biridir. Müasir Azərbaycan toponimiyasında "Az" komponentli daha bir neçə toponim qeydə alınmışdır: *Əsrək çayı*, *Azaplı//Azafıl* -- Tovuz rayonu, *Azaru kəndi*, *Azaruçay//Azarud*, *Asxankəran* – Astara rayonu [A.T.E.L., 2007: 69].

Az etnotoponimi əsasında aprarılan tədqiqatlardan aydın olur ki, bu toponimin [s<z<s] kimi səs keçidləri ilə *Az//As//Aş* fonovariantlarının Azərbaycan – Türk toponimlərində əks olunması türk dilinin qədim etnolinqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Marahılı cəhət odur ki, türk xalqlarının yaşadığı bir çox bölgələrlə yanaşı, Güney Azərbaycan (İran) ərazisindəki mövcud toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxlamış *az//as* etnosunun adı onların qədimdən bu ərazidə məskunlaşdığını göstərməkdədir: *Əsterqan*, *Əzcan* – Əhərdə, *Ərəs* – Miyanada, *Əsbu* – Xalxalda, *Əsəncan*, *Əsubəs* – Şərqi Azərbaycanda, *Bəkəs//Bekəs* (*bəy+as*)-Manqurda, *Əspir adası* - Urmiyədə [Hacıyeva, 2008: 76].

Osmanlı qaynaqlarında *Azak* [B.O.A.B., 2000: 102] şəkildə qeyd olunan və çağdaş Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış, öz tarixi izlərini Azərbaycan – Türk toponimiyasında qoruyub saxlamış qədim türk boylarından biri olan *Az//As*-lar haqqında bir çox tarixi mənbələrdə və tədqiqatlarda xeyli məlumata rast gəlinir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə XVI-XVIII əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda, indiki İrəvan (Rəvan) əyalətində *Az* tayfasının adını əks etdirən *Azadek*, *Azadkaha*, *Azaklar*, *Azərku* kimi bir neçə toponim haqqında verdiyi məlumatdan aydın olur ki, bu torpaqlar əzəli türk yurdu olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən bu toponimlərin bəzisinin, xüsusilə *Azadek* coğrafi adının mənşəyi tamamilə yanlış izah olunmuşdur. V.İ.Savina bu sözü qədim türk dillərində "*asu* – qırmızı gil" və farsca "*teg* – torpaq, *suxur*" və ya "*dek* – yağışdan sonra su ilə dolan şoran çökəklik, "*şor göl*", "*şoran torpaq*", "*bitkisiz yer*" sözlərinin birləşməsi əsasında yaranmış söz kimi izah etməyə çalışmışlar [Савина, 1971: 205].

Lakin tədqiqatlardan aydın olur ki, bu *Azadek* toponimi "*Az(a)+dek* (dağ)" və ya (*Az(a)+ –dek* – qədər, kimi), yəni "*Az dağı*" və ya "*Aza qədər olan məsafə*" kimi açıqlanması məntiqə daha uyğundur. Çünki mənbələrdə verilən tarixi məlumata görə İrəvan xanlığının Şəhur-Dərələyəz mahalında yerləşən və Azərbaycan türklərinin yaşadığı bu kəndə Rusiyanın 1828-1832-ci illərdə davamlı olaraq xaricdən gətirdiyi ermənilər yerləşdirildikdən sonra kəndin demografik tərkibi ciddi şəkildə dəyişmişdir [Budaqov, Qeybullayev, 1998: 113].

Az etnosunun adını əks etdirən toponimlərdən biri də İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında yerləşən *Azaklar* kəndi olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu kəndin əsası *Azaklar* tərəfindən qoyulmuş, daha sonra Rusiyanın Qafqaz və İrəvan xanlığı ərazilərini işğal etməsi nəticəsində 1828-1832-ci ildə bu kəndin əhalisi kənddən çıxarılmış və kənd daramadağın edilmişdir [Шопен, 1852: I].

F.Cəlilovun tədqiqatlarında özbək, altay, qaraqalpaq və başqa türk xalqlarının tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən *Az//As* etnoniminə qədim türk yazılarında "*az budun*" (*az xalqı*) şəkildə rast gəlinir. Orta əsr mənbələrində türksoylu *Az//Asetnosunun* adının Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaya qədər yayıldığı göstərilir. Daha qədim mənbələrdə də (xett, urartu, latın) *az* etnoniminin Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət etdiyini göstərir. Bu mənbələrdə "*az*" sözü həm etnonim, həm də etnotoponim kimi xatırlanır" [Cəlilov, 1988: 116].

R.Eyvazova da *asların* Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərir ki, *aslar* türk boylarının ulu əcdadlarından biri olmuşdur [Eyvazova, 1995: 43, 151]. Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yurd salmış *asların* adı ilə bu yer "*aslar diyarı*, *asların məskəni*, *as ərlərin yurdu*" *Asər//Azər* yurdu adlanmışdır. Müasir dövrdə dünyanın müstəqil

dövlətlərindən biri olan Azərbaycan ölkə adının ilk komponenti “Az” sözünün sonrakı komponentləri (*Az+ər+bay+can*) ilə semantik uyumu bu etnosun adının sonrakı tarixi mərhələlərdə toponimik adlara çevrilməsinin heç də təsadüf olmadığını göstərir. N.A.Meşerski İosif Falavinin Azık//Yazık tayfalarını peçeneqlərin bir qolu hesab etdiyini göstərir [Мещерский, 1958: 454.]. *As* etnosunun adına ilkin rast gəldiyimiz qədim yazılı abidələrimizdən biri məhz elə Orxon-Yenisey kitabələridir: “*Az bodunğ üküş kultum, iğar elliğde, [i]ğar kağanlığda yeğ kultum*” [Talat Tekin., 1995: 70].

XV-XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında indiki Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Türkiyədə, Güney Azərbaycanda (İranda), həmçinin Ukraynada, Kırım xanlığının tarixi ərazilərində, Qaradəniz sahillərində qədim Azların adını əks etdirən onlarla toponim qeydə alınmışdır: *Aş*– Gümüşhanədə, *As ırmağı* – Hatayda, *Astarkan*, *Aşkale* – Erzurumda, *Aşut qalası* –Hakkaridə, *Azak diyarı*, *Azak iskelesi*, *Azak qalası*, *Azaq dənizi*, *Atskur//Azqur qalası*, *Azak limanı*, *Azov şəhəri* [Kırım xəritəsi]. Osmanlı dövrünün qaynaqlarında Qaradəniz sahillərində Kırım Xanlığına bağlı olan Azak bölgəsi ilə yanaşı, eyni zamanda Don çayının qədim adı Azak kimi qeyd olunur [Kırzioğlu, 1993: 59, 79-80, 207].

Evlia Çelebi də öz “Səyahətnamə”sində 1666-cı ilə qədər bir neçə dəfə səyahət etdiyi Çerkes – Eli və Azak bölgəsi haqqında ətraflı məlumat verir. Bir çox tədqiqatlarda Asiya qitəsinin ən böyüyünün adının *aslarla* bağlı olduğu göstərilir. M.A.Bulqarova Noqay toponimiyasında *as* etnoniminin daha geniş bir arealda mövcud olduğunu qeyd edərək, *As avıl//As aul*, *Azay* kimi toponimlərin yaranmasının da bu etnosun adı ilə əlaqədar olduğunu göstərir [Булгарова, 1999: 125].

R.Q.Quzayev yazır ki, *az//as* etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə çox məşhur olmuşdur. C.Cəfərov da Qobustan qayaları üzərində *az//as* qəbilə adının heroqliflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir. İndi dünyanın bir sıra ölkələrində *az//as*–ların adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlinir. Altayda, Uralda, Qafqazda, Kırımımda, Orta Asiyada, Qazaxstanda və başqa yerlərdə *az//as* tərkibli etnotoponimlər nisbətən çoxdur. *Azlar* müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində, Bəlxədə, Xarəzmdə, Qaşqadərədə Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar [Eyvazova,1995: 151-152].

Belə ki, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında qədim oğuz və qıpçaq dillərinin müvazi iştirakını, eyni zamanda qədim oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi dialektlərimizdə mövcud [*z<s<ş*] və [*a<ə*] əvəzlənməsini nəzərə alsaq, 1828-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində qeydə alınmış *Aştarak//Əştərək*, Sisyan nahiyəsində *Əşkəmar//Əşkəmar* [İƏİD.1996: 55; 145] kəndləri, adı XII əsr mənbələrində keçən əhalisi türklərdən ibarət olan və 1920-ci ildə Rusiyanın yenidən Azərbaycanı işğalı nəticəsində əhalisi qovulan və darmadağın edilən *Aşnak* kəndi (Talin rayonunda), İrəvan əyalətinin Novobəyazid qəzasında xarabaya çevrilmiş *Aştas* kəndinin [Пигарев,1913: 26] adının da məhz *Az//As//Aş* etnosunun adı ilə bağlı olduğuna heç bir şübhə qalmır. Tarixi mənbələr üzrə aparılan bu toponimik faktlar göstərir ki, müasir azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş *Az//As//Aş* tayfaları hələ eradan xeyli əvvəlki dövrlərdən Şimali Qafqazda məskunlaşan qədim türk boylarından biri olmuşdur.

Balqan//Bulqan//Bulqar. “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində və Naxçıvan toponimiyasında mövcud ortaqlardan biri **Balqan//Bulqandır**. “*Qarabağnamə*” kitabında ən qədim dövrlərdən (e.ə. V əsrdə - eramızın X əsərində) Azərbaycan ərazisində bəzi türk tayfalarının yaşayıb hökm sürdüyü barədə məlumat verilir. Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz Albaniyasında və azərbaycanlıların etnogenezinin formalaşmasında *bulqarlar*, *hunlar*, *sabirlər*, *xəzərlər*, *oğuzlar*, *cinlilər*, *saklar*, *qaşqaylar*, *qarqarlar*, *qarabanlar*, *ağbanlar//ağvanlar* və başqa tayfaların rolu şübhəsizdir. Bir çox tədqiqatlarda Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış *Bulqan*, *Qazançı*, *Qullar*, *Vənənd* toponimlərinin bulqar tayfalarının adları ilə bağlı olması haqqında məlumat verilir. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycanın qədim sakinlərindən biri də

bulqarlar olmuşdur. Bulqarların Azərbaycanda tarixi izlərini yaşadan toponimlər bunu təsdiq etməkdədir. Qədim Bulqarların tarixi izlərini Naxçıvanda qeydə alınmış Bulqan və Ordubad rayonunun ərazisindəki Vənənd toponiminin adında görmək mümkündür.

Bulqarların Azərbaycanda, xüsusilə Naxçıvan və onu ətraf bölgələrində yaşaması faktı F.Kırzioğlunun tədqiqatlarında da öz təsdiqini tapır. F.Kırzioğlu Karsa yerləşən Bulqarların "*Velentur*" və ya "*Vanant*" boyunun Dağıstanda qalan adıyla adlanan *Balang – arin* (Belencer şəhəri) Xəzərlərin mərkəz şəhərlərindən biri olduğunu qeyd edir [Kırzioğlu, 1953: 147]. Ərəb alimləri İbn Hövqəl və İbn Asami Kufinin verdiyi tarixi məlumata görə, Dağıstanda Dərbənd şəhəri yaxınlığında 40 min əhalisi olan Velender şəhəri olmuşdur. Z.V.Toğan Bulqarlara qohum olan "*Vnnd*", "*Vanand*"ların Dağıstanda qalan qisminin adının ərəb qaynaqlarında "*Vİndr*", "*Vnndr*", "*Vanandar*" yəni "*Vanandlar*" adı ilə qeyd olunduğunu göstərməkdədir [Toğan, 1981: 161, c.1].

F.Kırzioğlunun verdiyi məlumata görə, *Kars sancağının adı Səlcukların gəlişinə qədər Vanand adlanmışdır. Xəzərlərin xaqanı Yusifin 960 ildə Endülüsdə yəhudi keşişi Hasdaya yazdığı məşhur məktubunda Xəzər dövlətinin qurulmasında mühüm rolunu olan on əsas tayfadan birinin Bulqar, ayrıca onların bir qolu olan Vanandlar olduğunu göstərmişdir* [Kırzioğlu, 1953: 147]. 982-983-cü illərdə ərəblər tərəfindən yazılan "*Hüdud əül-Aləm*" kitabında Macarların Dağıstanda olduqları dövrlərdən bəhs edilərkən, ölkənin cənubunda bunların arasında Vanandur adlı bir xristian tayfanın da olduğu qeyd edilir [Akdes, 1937: 116]. Mənbələrin verdiyi bilgilərə görə, gürcülər də eradan əvvəl II əsrin sonunda Çoruk bölgəsinə gələn "*Bulqarları*" "*Balkar*" adı ilə tanıyırdı [Baratov, 1886: 51-54].

Bu gün Qafqaz ərazisində yaşayan və orta əsrlərdə "*İç-Bulgar*" deyə tanınan türk boyu "*Qaraçay-Balkar//Malkar*"ların da adında "*Bulqar*"ların "*Balkar*", hətta türk dilləri üçün xarakterik olan [b<m] səs keçidi ilə "*Malkar*" şəklində işlədiyini görürük.

F.Kırzioğlu bu tayfa haqqında daha ətraflı məlumat verərək yazır:

"Toroslardakı Bulgar dağının adaşı olan Çoruk-Karadeniz arasındakı bu "Bulgar//Barkar Dağları"nın adı, İslamıqdan çox öncələr (M.Ö.120 yıllarında) Kafkaslar kuzeyindən gelerek Kars ile Çoruk'un yukarı bölgəsinə yerleşen "Bulgar//Balkar" Türklerinden kalmadır. Selcuklu Toğrul Beğ çağını görmüş olan Erzurum bölgəsinə yetişmə Lasdivertli Aristakes adlı ermeni kronikçisi, Selcuklu akınçılarının o sırada "Parkhar Dağları"na teğın vardığını ve Bayburt bölgəsinə vurduğunu anlatır [Kırzioğlu, 1953: 145-147].

Müxtəlif dilli mənbələrdə Bulqarların adı ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. K.N.Smironov Bulqan toponiminin mənşəyini "*burulğan*" sözü ilə əlaqələndirir. Digər alimlərin tədqiqatlarında isə bu adın qədim türk yazılı abidələri Orxon yazılarında adı keçən *Bulçu//Bolçu* toponimi ilə bağlı olduğu hesab edilməkdədir. V.V.Radlov qeyd edir ki, Bulçu İrtişin qərbində Türkeş ölkəsində yerləşir. Bu fakt Naxçıvandakı Türkeş və Bulqan kəndinin adı ilə qədim türk toponimi Bulçu arasında bağlılığı bir daha təsdiqləyir. Azərbaycanda qeydə alınmış Bulqan və Beyləqan toponimlərinin ikinci komponenti "*yer, məkan*" bildirən [-*qan*//-*yan*//-*qan*//-*kan*] tərkibli toponimlərin türk toponimiyasında geniş yayılması faktı deyilənləri təsdiq edir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin müqayisəli tədqiqində müasir Azərbaycan türkcəsi daha çox qədim oğuz və qıpçaq dilləri əsasında tədqiq edildiyindən, digər qrupa daxil olan türk dilləri bu müqayisədən bir qədər kənarda qalmışdır. Lakin müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilinin dialektləri sadəcə oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə deyil, eyni zamanda geneoloji baxımdan türk dilləri ailəsində birləşən bulqar, karluq-uyğur, çuvaş, hətta yakut dili ilə də tarixi fonetik, leksik və qrammatik bağlarını mühafizə etməkdədir. Bulqarların hun tayfalarından biri kimi VI əsrin sonlarına qədər Azov sahillərində, Taman yarmadasında məskən saldığını qeyd edən B. Xəlilov tədqiqatlarında bulqar qrupuna daxil olan türk dillərindən söz açarkən, yalnız çağdaş dövrdə bu qrupa aid edilən

kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, kumuq dillərinin bəzi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında verdiyi qısa məlumatla kifayətlənmişdir [Xəlilov, 2006: 279].

Lakin tədqiqatlardan aydın olur ki, vaxtilə bulqar qrupu türk dillərinə B.Xəlilovun bu qrup ilə bağlı verdiyi təsnifatda söz açmadığı nəslə kəsilməmiş hun, xəzər, türk – avar tayfalarının dili ilə yanaşı, müasir çuvaş dilində bu qrupa daxil edilən türk dillərindən biri olmuşdur. Tədqiqatların bir çoxunda müasir çuvaş dili, Volqa-Kama bulqarlarının müasir forması hesab olunur [Поппе, 2021: 9-10].

Lakin O.A.Mudrak və A.V.Dıbo 200 sözün leksik və fonomorfostatistik göstəriciləri əsasında bulqar qrupuna aid olan türk dillərinin şəcərə ağaclarının nisbi xronologiyasını göstərərək, Çuvaş dilinin digər dillərdən ayrılmasını pratürk dilinin parçalanması ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmişlər. Hər iki şəcərə arasında ilk qovuşmanın tarixinin təxminən e.ə. 30-cu illərə aid olduğunu qeyd edən A.V.Dıbo bu tarixin e.ə. 56-cı ildə hunların bir hissəsinin Qərbi Monqolustandan qərbə, Sincanın şimalından Cənubu Qazaxıstana, Sır Dəryaya köçü ilə əlaqələndirir [Дыбо, 2007: 769].

Tədqiqatlar göstərir ki, bulqar qrupu türk dillərinin tarixi daha qədim çağlara e.ə. şumer mədəniyyətinə qədər gedib çıxır. “*Чăваш нулкар*” sözünün mənşəyinin “*sävarlar*”la (şumerlərlə) bağlı olduğunu göstərən Q.P.Eqorovun fikrincə, sonradan bu ad “*Sävar – Pulkar*” (“*Сăваров — Пулкар*”) dövlətinin adında təcəssüm olunmuşdur [Егоров, 1993: 31].

Bu isə müasir dövrdə bulqar qrupuna daxil olan qədim dillərin izlərinin Balkanlarda, Volqaboyu ərazilərdə, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının, o cümlədən çağdaş Azərbaycan türklərinin dilində mövcud olmasının təsadüfi olmadığını göstərir. Naxçıvanda bulqarların tarixi izini yaşadan dil faktlarından biri də *Bulqan* toponimidir. N.A.Baskakov və N.Hacıyevanın tədqiqatlarında isə *Bulan// Bulqan xəzər* xaqanın adı kimi qeyd olunur [Баскаков, 1949: 237-238]; [Гаджиева, 1979: 219].

Çapni//Çepni. Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində adı keçən qədim türk boylarından biri də Çapni//Çepnilərdir. Tarixi qaynaqlarda Çepnilərin Oğuzların Üçok qoluna aid olduğu göstərilir. Əbülqazi Bahadır xan Oğuzxanın oğlu Gökxanın dördüncü oğlunun adının Çepni olduğunu yazır [Əbülqazi Bahadır xan, 2002: 67]. Müasir Naxçıvan toponimiyasında çepnilərin adına rast gəlinməsə də, bir çox tarixi mənbələrdə çepnilərin Naxçıvan və onun ətraf ərazilərində adının keçdiyi müşahidə olunmaqdadır. Osmanlı dövrünün tarixi mənbələrində və “*Təhrir dəftərləri*”ndə adına daha çox rast gəlinən qədim Türk etnoslarından olan çepnilərlə bağlı çox mühüm məlumatlar əldə etmək mümkündür.

1515-ci il təhrir dəftərlərinin qeydlərinə görə, indiki Giresun və ətrafı vilayətləri Çepni adlı bir inzibati bölgə olaraq göstərilmişdir. 1728-ci il “*İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*”ndə qeydə alınmış etnotoponimlərdən biri də Sürməli nahiyəsindəki Çepni kəndidir [İ.Ə.İ.D., 1996: 47]. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qaradəniz sahillərinə və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə yayılmış Çepnilərin arasında dini ayrılıq mövcud olmuşdur. Onların bir qismi xristian, bir qismi şiə, bir qismi isə sünnü təriqətinə sitayiş etmişlər.

“*Vilayətnamə*”yə görə Kırşehirin Suluca Kara-Hüyük kəndinə gələn Hacı Bektaş-ı Velinin ilk müridləri Çepnilər olmuşdur. Bu da onların bir qisminin alevi (şiə) olduğunu təsdiq edir. Türk hərb tarixində ciddi rol oynamış Çepnilərin böyük bir hissəsi 1240-cı ildə Baba İshak Türkmənlərinin qiyamında iştirak etmişdir. XIII əsrdə (1240-cı ildə) Çepni Türklərinin böyük bir üsyanda iştirak etməsi haqqında məlumat verən Faruk Sümer Çepnilərdən ibarət olan bir elatın 1277-ci ildə Sinop ətrafında yaşadığını qeyd edərək göstərir ki, həmin il Çepni türkləri Sinop şəhərinə dənizdən hücum edən Trabzon Yunan imperiyasını məğlub edərək, şəhərin onların əlinə keçməsinin qarşısını almışlar. Bununla yanaşı, Faruk Sümer XVI əsrdə Anadoluda Çepnilərə aid 43 toponimin qeydə alındığını yazır [Sümer, 2017: 398].

Hələ Osmanlı imperiyasının qurulmasından xeyli öncə Çepni türklərinin yayıldığı coğrafiya və onların məzhəbləri haqqında geniş məlumat verən F.Kırzioğlu yazır:

“1404'te Trabuzon'dan Erzincan'a ve 1405 y'llarında İspir üzerinden Rize Batısındaki kıyıya varan İspanyol elçisi Klaviyo, “Temür'e vergi veren” Tirabuzon İmperatorunun yurdundaki perişanlığını; şehirdeki ticaretin Cenevizli ve Venedikli koloniler elinde olduğunu; “Zegan (Zigana) kalesi” ile, buradan Erzincan Türk Beğliği arasındakilerin “Kabasitan”lı derebeğler elinde olduğunu; “Çabanlı” (Çepni) Türklerinin bunlarla savaşmış yıldırdığını; İspir'deki Türk hakimi “Pihacabea (Pir Hoca Beğ) adlı zatın, halkı ortodoks-Gürcü sayılan Karadeniz kıyısındaki (Rize-Sürmene arasında) “Arakuel” denilen bölgeye de hükmedip, bir Müsülman hakim tayin eylemiş bulunduğunu, bir tanık olarak anlatır [Kırzioğlu, 1993: 22-23].

Faruk Sumer və F.Kırzioğlunun tədqiqatlarından aydın olur ki, Qaradəniz sahillərinə və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə yayılmış Çepnilərin bir qismi xristian, bir qismi şiə, bir qismi isə sünnü təriqətinə sitayiş etmişlər. “Oğuz Xaqan” dastanına görə Oğuzların 24 boyundan biri olan Çepnilər hazırda əsasən Qüzey-Doğu Andoluda, Qaradəniz sahillərində yaşamaqdadırlar.

Çapni/Çepnilər haqqında ilkin məlumata Mahmud Kaşğarlının “*Divanü luğati't-Türk*” əsərində rast gəlinir. O, Çapni/Çepniləri Oğuzların 21-ci boyu olaraq göstərir [Kaşğarlı, 2018: s.28]. R.Eyvazova Əfqanıstanın Huristan bölgəsində *Çapi*, Qəndəhar ərazisindəki *Çupan* etnotoponimlərinin də *Çepnilərin* adı ilə bağlı olduğunu qeyd edərək, bu etnosun adı ilə Şimali Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində çepnilərin adını əks etdirən **Cabani**, Göyçaydakı **Çapni**, Quba qəzasının Şabran mahalında **Çepni** etnotoponimləri əsasında bu tayfanın Azərbaycanda yayılma arealını göstərmişdir [Eyvazova, 1995: 204-205].

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi mərhələsində müstəsna rol oynamış etnoslardan olan çepnilər XVI – XVIII əsr Osmanlı imperiyası dövründə indiki Türkiyə, Azərbaycan, İran və Ermənistan ərazisində yaygın bir şəkildə böyük coğrafi areala sahib olmuşlar. Bir çox tarixi qaynaqlarda çepnilər haqqında verilən məlumatlar məskunlaşdığı ərazilərdə əks olunan toponimlərlə öz təsdiqini tapır. Akad. B.Budaqovun verdiyi bilgiyə görə, Türkiyə Respublikasında çepnilərin adını yaşadan 43 kəndin mövcud olması faktı fikrimizi bir daha təsdiq edir [Budaqov, Qeybullayev, 1998: 421].

XVI – XVIII əsr Osmanlı dövrünə aid qaynaqlarda Çepnilər haqqında istənilən qədər məlumat almaq mümkündür. İspan səyyahı Klavixo “Çapanilər”i çepnilər adı ilə tanıdığı bu türklərin Trabzon ətrafı bölgələrdə yaşadıklarını qeyd edir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, 24 oğuz boylarından biri olan “çepnilər”in yaşadığı coğrafiya daha geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Mənbələrdə Səfəvilər dövründə Çepnilərin Qaradəniz sahillərindən – Trabzondan Erzincana, Antepe, Suriyadan – Hələbdən İrana – Güney Azərbaycana qədər böyük bir ərazidə yaşadığı haqda məlumata rast gəlinir [Sümer, 1972: 327– 335]. Ə.Hüseynzadə isə çepniləri Orta əsrlərdə Andoluda yaşayan Ulu – Göytürk tayfa ittifaqının bir qolu hesab edir [Hüseynzadə, 1974, № 8, s.186].

İndiki Ermənistan ərazisindəki çepni tayfasının adını əks etdirən bu toponimlərin də onların adı ilə yarandığını Z.Qorqotyan XVI əsr Qızılbaş tayfalarının bir qolu sayır [Корготян, 1932: 14]. Çepnilər haqqında daha ətraflı məlumata F.Kırzioğlunun tədqiqatlarında rast gəlirik:

“Sürmene kazasının sağ tərəftarında (batı) Çepni tabir olunur bölükbaşlılar hala mevcüd olduğu gibi yüz bir nüfuz kadar Trabzon'un cihet qaribiyyesinde vaki Trebolu ve Gorele ve Vakfikebir (Akcaabat) taraflarında iskan edilmişdir. İkinci Mehmet Han Trabuzon tigrisini ülkesine kattıktan sonra, ovidan yüzbin Çepni türkü geldi, Tirabuzon, tigrisine yerleşti... Çepniler ilk önce Türkeli'nden (Türkistan'dan) İran toprağına göçmüş Kızılbaşlığı öğrenmiş. Bunlar İran'da tek durmamış, o uslu oturmamış. Bundan ötrü İran hanları bunları kendi elinde istememiş. Bunlar da Anadoluya geçmiş. Anadoluya geçen Çepniler'den yüzbin kişi – daha çoğu Giresun Tirebolu, Görele, Büyükliman'da bulunmak üzere – Tirabuzon tigrisine yerleşmiş birtakımı da batıya doğru yürümüş; İzmit, Balıkesir, İzmir yanlarına yayılmış. İzmit tekiler yerli Türklere karışmış Çepnikten

çıkmiş! Ancak Balıkesir, İzmir tiğresindeki Çepniler, çepnileklerini korumuş...” [Kırzioğlu, 1993: 96].

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, tarixi mərhələlərdə çepnilərin müxtəlif bölgələrə miqrasiyası və fəaliyyəti sonradan coğrafi adların yaranmasında da böyük rol oynamış bir çox coğrafi adlarda tarixin izlərini yaşatmışdır: (*Çepni* – 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı [İ.Ə.M.D., 1996: 47], *Çəpni* - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (İndiki Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı [Пагирев, 1913: 280]. *Çepni* etnosunun adı 1728 – ci ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı kimi qeydə alınmışdır [İ.Ə.M.D., 1996: 63].

Tarixi tədqiqatlardan aydın olur ki, Çepnilərin yayıldığı coğrafiya daha geniş bir areal əhatə etməkdədir. Qaradəniz sahillərində Çepnilərin Sinopdan şərqə doğru yayılmaları haqqında Trabzon Rum dövlətinin tarixçilərinin əsərlərində daha geniş məlumat verilməkdədir. Bu qaynaqların verdiyi bilgilərə görə, XIII əsrdə Sinop və Samsundan irəliləməyə başlayan Çepnilər XIV əsrdə Harşit dərəsi vadisini ələ keçirmişlər. Trabzonlu kilsə tarixçisi Panaretos II Joannes dövründə (1280-1297) Kalbia bölgəsinin Çepni Türkmənlərinin əlinə keçdiyini yazır [Anthony Bryer, 1974: 117]. Çepnilərin Sinop sahillərinə yerləşmələrini Anadoludakı moğol nüfuzunun (əhalisinin) artması ilə əlaqələndirən İbrahim Tellioglu tarixi mənbələrə əsaslanaraq Çepnilərin Qaradəniz bölgəsində böyük nüfuza malik olduqlarını göstərir [Tellioglu, 2004: 117].

Göründüyü kimi, Əbu Həyyanın “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərində qeydə alınmış onomastik vahidlər türk dilinin sadəcə leksik qatını və qrammatik xüsusiyyətlərini deyil, həm də qədim türk tarixinin bu günə qədər araşdırılmayan səhifələrinin tədqiqi üçün böyük imkan yaradır.

3. Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIV əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin ümütürk dilindən tam şəkildə ayrılmadığı və müstəqilləşmədiyi bir dövrdə bir ərəb aliminin türk dili haqqında belə möhtəşəm bir kitabı ərsəyə gətirməsi, onun bu dili mükəmməl öyrənməsi və belə möhtəşəm bir lüğət yaratması qəribə gəlsə də, realıqdır. Onu da qeyd etmək istərdik ki, bu lüğət çağdaş Azərbaycan türkcəsinin sadəcə tarixi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından deyil, həm də müasir dilçiliyimizin onomastika, söz yaradıcılığı, tarixi qrammatika, dialektologiya və digər sahələri üzrə tədqiqatlar aparılması üçün olduqca dəyərli tarixi mənbələrdən biridir. “*Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak*” əsərindəki dil faktlarının çağdaş Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərindəki mövcud ortaqları onu söyləməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə oğuz dili ilə müvazi olaraq qırpaq dili də eyni dərəcədə iştirak etmişdir.

Kaynaklar

- Axundov, A. (1973). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Fonetikası*. Bakı: ADU.
- Akdes, N.Kurat. (1937). *Peçenek Tarihi*. İstanbul.
- Anthony, Bryer. (1974). *Greeks and Türkmens: The pontic exception*. Dumbarton Oaks.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası*. (2015). Bakı: “Elm və təhsil”.
- Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri*. (1962). Bakı: Azərənəşr.
- Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. (2007). Bakı: “Şərq-Qərb”.
- Babayev, A. (1996). *Azərbaycan dilçiliyinin tarixi*. Bakı: BU-nun nəşriyyatı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. (2000). İkinci Baskı. İstanbul: T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Баскаков, Н.А. (1949). *Об особенностях говора северо-кавказских туркменов (трухменов)*. В кн.: Языки Северного Кавказа и Дагестана. Москва – Ленинград: "Наука".

Baratov, Sulxan. (1886). *Historie de Géorgie.* (French, Translator J. Mourier). Tiflis: Imprimerie Mélik off.

Budaqov, B., Qeybullayev, Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı: "Oğuz eli".

Булгарова, М.А. (1999). *Ногайская топонимия*. Ставрополь: Ставропольскервисшкола.

Saferoğlu, A. (1994). *Sivas ve Tokat İlleri Ağzlarından Toplamalar*. Ankara: TDKY.

Cavad, H. (2011). *Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi*. Bakı: "Təhsil".

Cəlilov, F.A. (1988). *Qədim Az//As etnonimi*. AOP-a həsr olunmuş II elmi nəzəri konfrans materialları. Bakı: APİ, s.115-117.

Celiloğlu, A. K. (2001). *"Sümerce" Kesin Olarak Türk Dilidir*. İstanbul: İstek.

Дыбо, А.В. (2007). *Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков*. Москва: «Восточная литература».

Eyvazova, R. (1995). *Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər*. Bakı: "Elm".

Егоров, Г.П. (1993). *Воскресение шумеров*. 2-е изд. Чебоксары: Атл.

Əbu Həyyan, əl-Əndəlusi. (1992). *Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak*. Bakı: "Azərnəşr".

Əbülqazi Bahadır xan. (2002). *Şəcərəi – tərakimə*. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası".

Əzizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil".

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler).Tarihleri-Boy Teşkilatı – Destanları*. İkincibaskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sümer, F. (2017). *Oğuzlar*. Naxçıvan: "Əcəmi"

Насијева, Q.Ə. (2008). *Cənubi Azərbaycan toponimləri*. Bakı: "Elm".

Hüseynzadə, Ə. (1974). *Şəki coğrafi adının mənşəyi*. S. M. Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri", № 8.

Xəlilov, B. (2006). *Türkologiyaya giriş*. Bakı: "Nurlan".

Xəlilov, B. (1998). *Fe'llərin ilkin kökləri*. Bakı: "Təhsil".

Xudiyev, N. (1995). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Bakı: "Maarif".

Исхаков, Ф.Г., Пальмбах, А.А. (1961). *Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология*. Москва: Изд.-во Восточной литературы.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Tərtibçilər: Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: "Elm".

Kaşğarlı Mahmud. (2018). *Divānū Lüğāti't Türk*. Ahmet B.Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, 3. Baskı. Ankara: TDKY.

Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlılar'ın Türk İlleri'ni Fethi*. (1451-1590). Ankara: TTKB.

- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi*. Cilt 1. İstanbul: İşıl Matbaası.
- Коркодян, З. (1932). *Население Советской Армении 1831-1931*. Ереван.
- Köprülüzade, F.M. (1926). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Гаджиева, Н.З. (1979). *Тюркоязычные ареалы Каказа*. Москва: “Наука”.
- Грамматика хакасского языка*. (1975). Под редакцией Баскаков Н.А. Москва: “Наука”.
- Мещерский, Н. А. (1958). *История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе*. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Пагирев, Д.Д. (1913). *Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа*. Тифлис: Издание Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества и Кавказского военно-топографического отдела, типография К. П. Козловского.
- Поппе, Н. Н. (2021). *О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков*. Москва: «Книга по Требованию».
- Rüstəmov, Z.Q. (1998). *XIV əsr ərəb alimi Əbu Nəyyan əl-Əndəlusunin ildə mütəvəllif etdiyi əsərlərin tədqiqi*. Bakı: AMEA Şərqləşmə İnstitutu.
- Савина, В.И. (1971). *Этнонимы в топонимии Ирана*. “Ономастика Востока” Москва: “Наука”.
- Шопен, И. (1852). *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. Санктпетербургъ: Въ Типографии Императорской Академии Наукъ.
- Tekin, T. (1995). *Orhon yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simrug Yayınları.
- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Toğan, Z.V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. cilt 1. En eski devirlerden 16. asra kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
  - Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.
3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.